

SAMO JISMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA SEMANTIK JIHATLARI

Jumayeva Xolbib

Termiz davlat universiteti

Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi 1-kurs magistranti

xolbibijumayeva2003@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19855014>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi samo jismlari (kosmonimlar)ning lingvokulturologik va semantik xususiyatlari tahlil etiladi. Quyosh, Oy, Yulduz, Sayyora kabi asosiy kosmonimlarning etimologik kelib chiqishi, semantik maydoni, metaforik va ramziy ma'nolari, xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyot va milliy mentalitetdagi o'rni ko'rib chiqiladi.

Abstract

This article analyzes the linguoculturological and semantic features of celestial bodies (cosmonyms) in the Uzbek language. The etymological origin, semantic field, metaphorical and symbolic meanings, and place in folklore, classical literature, and national mentality of the main cosmonyms such as Sun, Moon, Star, and Planet are considered.

Kalit so'zlar: kosmonim, samo jismi, lingvokulturologiya, semantika, metafora, o'zbek folklori, Navoiy she'riyati.

Keywords: cosmonym, celestial body, linguoculturology, semantics, metaphor, Uzbek folklore, Navoi poetry.

Lingvokulturologiya – tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, til birliklarini madaniyat, etnos va milliy mentalitet bilan bog'liq holda o'rganadi. Zamonaviy tilshunoslikda onomastika fanining ahamiyati ortib bormoqda. Ismlar nafaqat shaxsiy identifikatsiya vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlar va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklardir. “Samo” ismi o'zbek antroponimlar tizimida muhim o'rin tutadi. Bu ism arab tilidan o'zlashgan bo'lib, “osmon” ma'nosini bildiradi va o'zbek madaniyatida osmon bilan bog'liq ramziy tasavvurlarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiya fanida (V.V. Vorobyov, O'. Yusupov va boshqalar) til birliklari madaniyatning bir qismi sifatida o'rganiladi. Lingvokulturema – til va madaniyatning yaxlit birligi bo'lib, unda semantik ma'no bilan birga milliy ruhiy-ma'naviy mazmun mujassamlashadi. “Samo” ismi shunday lingvokulturema sifatida osmonning ilohiyligi, cheksizligi va go'zalligi kontseptlarini o'zida aks ettiradi. Samo jismlari (osmon jismlari) insoniyat uchun qadimdan muqaddas va ramziy ahamiyatga ega bo'lgan ob'ektlar sanaladi. Ular nafaqat astronomik voqelik, balki til va madaniyatda ham chuqur iz qoldirgan. O'zbek tilida “samo jismi”, “kosmonim” (yun. kosmos – fazo + onoma – nom) atamaları fazoviy jismlar nomlarini bildiradi. O'zbek lingvokulturologiyasida kosmonimlar H. Eshonqulov (“Alisher Navoiy she'riyatida samoviy timsollar”), Z. Yunusova va Sh. Usmonova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Kosmonimlarning o'zbek tilidagi o'rni ularning etimologik kelib chiqishi va madaniy ahamiyati bilan ham bog'liq. O'zbek xalqining tarixiy va madaniy tajribasi kosmonimlarda o'z aksini topgan. Masalan, turkiy xalqlar orasida yulduz nomlari ko'pincha arabcha va forsha so'zlar bilan qo'llanilgan, bu esa islom dini ta'siri bilan izohlanadi. “Avesto” kabi qadimiy manbalar samoviy jismlar nomlarining etimologiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu manbada ko'plab sayyoralar, burjlar va yulduz turkumlari nomlari keltirilgan bo'lib, ular otašparastlik dinining vakillari tomonidan vaqtni, yil fasllarini va dehqonchilik, chorvachilik kabi sohalarni

belgilashda ishlatilgan. Masalan, “Avesto”da keltirilgan nomlar osmon jismlari nomlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini va ularning turkiy xalqlarning dunyoqarashidagi o‘rnini ko‘rsatadi¹. O‘zbek xalqining hayotida kosmonimlar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular xalqning ko‘chmanchi hayot tarzi, dehqonchilik faoliyati va diniy e‘tiqodlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Masalan, “Yetti qaroqchi” (Pleiades yulduz turkumi) o‘zbek xalq og‘zaki ijodida ko‘chmanchi hayotning muhim ramzi sifatida tilga olinadi. Xalq dostonlarida va ertaklarida bu turkum yulduzlar yo‘l ko‘rsatuvchi sifatida tasvirlanadi. Alisher Navoiyning “Xamsa” asarida “Yetti qaroqchi” haqida quyidagi misra keltiriladi: “Yetti qaroqchi osmonda nur sochar, yo‘l ko‘rsatar karvonga”. Bu misra yulduz turkumining nafaqat estetik tasvirini beradi, balki uning xalq tasavvuridagi muhim o‘rnini ham ko‘rsatadi. Shu kabi, “Qutb yulduzi” va “Temir qoziq” (Shimoliy yulduz) ko‘chmanchilar uchun yo‘nalish belgilovchi sifatida xizmat qilgan. Xalq maqollarida “Temir qoziq o‘z o‘rnida turar” degan ibora barqarorlik, sadoqat va doimiylik ramzi sifatida ishlatiladi, bu esa kosmonimlarning xalq hayotidagi amaliy va ramziy ahamiyatini ko‘rsatadi. Kosmonimlarning lingvokulturologik xususiyatlari ularning semantik tuzilishi va madaniy kontekstda qo‘llanilishi bilan aniqlanadi. O‘zbek tilidagi kosmonimlar ko‘pincha metafora, metonimiya va sifatlar ishlatilishini va tadqiqotchilar o‘rtasida yagona yondashuv yo‘qligini ta’kidlaydi. U o‘z tadqiqotlarida “kosmonim” va “kosmonimika” terminlarini afzal ko‘radi, chunki bu terminlar samoviy jismlar nomlarini aniqroq ifodalaydi. Kosmonimlarning o‘zbek tilidagi o‘rni ularning etimologik kelib chiqishi va madaniy orqali shakllangan bo‘lib, xalqning tasavvuriga asoslanadi. Masalan, “Cho‘lpon” (Venera) so‘zi o‘zbek tilida “tong yulduzi” sifatida ishlatilib, ertalabki yorug‘lik va umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Xalq she‘rlarida “Cho‘lpon” ko‘pincha sevgi va go‘zallik ramzi sifatida tasvirlanadi: “Cho‘lpon yulduz nur sochar, ko‘ngilga mehr o‘yar”. Bu misol kosmonimning stilistik ahamiyatini va uning o‘zbek adabiyotidagi badiiy obraz sifatidagi rolini ko‘rsatadi. Shu kabi, “Mushtariy” (Yupiter) forsiy so‘zdan kelib chiqqan bo‘lib, o‘zbek tilida donishmandlik va nufuz ramzi sifatida ishlatiladi. “Mushtariy osmonda porlar, bilim nurin sochar” degan misra bu nomning adabiy matnlardagi ramziy ma‘nosini ochib beradi. Kosmonimlarning lingvostilistik xususiyatlari ularning adabiy va og‘zaki nutqda qo‘llanilishi bilan bog‘liq. O‘zbek adabiyotidagi kosmonimlar ko‘pincha ramziy ma‘noga ega bo‘lib, she‘rlar va nasrda badiiy obrazlar yaratishda ishlatiladi. Masalan, “Quyosh” va “Xurshid” nomlari o‘zbek she‘riyatida hayot, nur va iliqlik ramzi sifatida ishlatiladi. Alisher Navoiy “Xurshid” haqida quyidagi misrani keltiradi: “Xurshid chiqar sharqdan, nur sochar har yonga”. Bu misra kosmonimning badiiy tasvirdagi rolini va uning estetik qiymatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, “Oy” va “Qamar” nomlari sevgi, go‘zallik va sokinlik ramzi sifatida ishlatiladi. Xalq dostonlarida “Qamar yuzli dilbar” iborasi sevgi va muhabbatni ifodalashda keng qo‘llaniladi². Masalan, “Alpomish” dostonida “Qamar yuzli Barchinoy” tasviri ayol go‘zalligini ulug‘lashda ishlatiladi. Bu kabi kosmonimlar o‘zbek tilining stilistik imkoniyatlarini boyitadi va adabiy matnlarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi.

O‘zbek tilidagi asosiy kosmonimlar turkiy qatlamga mansub bo‘lib, semantik jihatdan ko‘p qirrali.

- *Quyosh*: Turkiy *kun* (kun, quyosh) ildizidan kelib chiqqan. Semantik maydoni “*nur*”, “*issiqlik*”, “*hayot manbai*”, “*qudrat*” semalarini o‘z ichiga oladi. Qadimgi turkiy mifologiyada

¹ Primov A.I. O‘zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari: f.f.n. dis. avtoref. Toshkent, 2009.

² Primov A.I. O‘zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari: f.f.n. dis. avtoref. Toshkent, 2009.

Quyosh olovga sig'inish bilan bog'liq bo'lib, muqaddas unsurlardan biri sifatida qaralgan. Zardushtiylikda Quyosh Mitra (quyosh xudosi) bilan bog'lanadi. O'zbek tilida "quyosh" so'zi metaforik ma'nolarda "mehr", "nur", "baxt" timsoli sifatida ishlatiladi (masalan, "quyoshdek yorqin").

- *Oy*: Turkiy *ay* ildizidan. Asosiy semalari – "oy (oylik vaqt birligi)", "oy (samo jismi)", "go'zallik", "sokinlik". Semantik kengayish natijasida "oy" so'zi "oyparcha", "mohipari" kabi otlarda go'zallik ramzi sifatida saqlangan.

- *Yulduz*: Turkiy *yulduz* ildizidan. Semantik jihatdan "nur", "yo'l ko'rsatuvchi", "taqdir" ma'nolarini bildiradi. "Yulduz" so'zi folklor va she'riyatda "baxt yulduzi", "sevgi yulduzi" kabi birikmalarda ramziy ma'no kasb etadi.

- *Sayyora (planeta)*: Arabcha *sayyara* ("sayr qiluvchi")dan o'zlashgan. Semantik jihatdan harakat, o'zgaruvchanlik semalarini ifodalaydi³.

Bu kosmonimlarning semantik tuzilishida prototipik ma'no (astronomik obekt) va ikkilamchi metaforik ma'nolar (madaniy-ramziy) bir-biriga o'tadi. Lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatadiki, samo jismlari til orqali insonning dunyoqarashini shakllantirgan. Samo jismlari o'zbek madaniyatida nafaqat ilmiy, balki mifologik, diniy va badiiy qatlamlarda ham faol ishtirok etadi:

1) folklor va maqollar: O'zbek xalq og'zaki ijodida samo jismlari hayotiy hodisalar bilan bog'lanadi. Xalq maqollarida osmon bilan bog'liq iboralar ko'p: "Osmon baland, yer qattiq" (hayot qiyinchiliklarini ifodalaydi). "Samo" ga yaqin ma'noda "Yulduziga yetishmoq" iborasi muvaffaqiyatni bildiradi. Bu lingvokulturema orqali xalqning "baland maqsad qo'y" degan falsafasi aks etadi. Yana bir matal: "Samoda yulduz sanab bo'lmas" – cheksizlik va inson qudratining cheklanganligini ko'rsatadi. Miflarda Quyosh va Oy er-xotin sifatida tasvirlanadi ("Oy – ona, Quyosh – ota" maqoli kosmik muvozanatni ifodalaydi).

2) mumtoz adabiyot: Alisher Navoiy she'riyatida samo jismlari boy metaforik tizim hosil qiladi. "Samoviy timsollar" dissertatsiyasida ta'kidlanganidek, Navoiyda Quyosh – ilohiy nur, Oy – go'zallik timsoli sifatida ishlatiladi⁴. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da ham osmon jismlari tabiat va inson hayoti bilan bog'lanadi.

3) milliy mentalitet va ramziylik: O'zbek madaniyatida "ko'k" leksemasi (osmon, moviy rang) bilan bog'liq kosmonimlar Tangri (Ko'k Tangri) tushunchasi bilan uzviy bog'langan.

Navoiyning ishqiy ga'zallari toifasiga kirgan "Rostlig' uldurki..." g'azalida uchraydigan ayrim kosmonimlarni tahlil qilib chiqamiz. Ushbu g'azal ilk bor "Navodir un-nihoya" devoniga kiritilgan. Keyinchalik bu g'azal "Xazoyin-ul maoniy"ning "Navodir ush-shabob" devoniga ko'chgan. Ko'k binafshazorini anjum chu nargiszor etar, Nargising birla binafshang hajri ko'nglum zor etar. Matlada "ko'k binafshazori" va "anjum" –yulduzlar haqida so'z ochildimi, demak, g'azal davomida falakka munosabat, osmoniy jismlar tasviri aks etishi muqarrar. Darhaqiqat, Navoiy Zuhal (Saturn), Mushtariy (Yupiter), Bahrom (Mars), Mehr (Quyosh, Venera), Utorid (Merkuriy), Oy kabi sayyoralarni g'azalga olib kirib, nazmiylashtiradi. Bu she'riy obrazlarni o'z badiiy muddaosini ifodalashga xizmat qildiradi.

*"Jilva qilg'och Mushtariy ko'zni uzoring yodidin,
Yuz saodat axtaridin har zamon durbor etar".*

³ O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2-tomlar. Moskva: Rus tili, 1981.

⁴ Ahmedov A. Navoiy poetikasida ramz va timsollar. —Toshkent, 2001.

Baytda ma'shuqa yoki g'azalnavis ko'zda tutgan boshqa bir estetik ideal vaslidan judolik quyidagicha tasvirlangan. Shoir bu mash'um ayriliq fojiasiga sababchi qilib Mushtariy sayyorasini ko'rsatadi. Forsiy nomi Birjis bo'lmish bu sayyora, Navoiy davri munajjimlarining tasavvuricha, oltinchi falakda joylashgan yettinchi osmonga eng yaqin yulduz bo'lgani uchun munajjimlar uni "Falak qozisi" deb atashgan. Go'yo u ilohiy qudrat nizomlariga ko'ra, jamiki mavjudot ustidan hukm yuritgan. Navoiy Mushtariy sayyorasining mana shu qozilik a'molini nazarda tutganligini inobatga olsak, quyidagicha mazmun yuzaga chiqadi: Mushtariy, ya'ni falak qozisichehrang yodini ko'z xotirasidan o'chirgach, yuzlab baxt yulduzlari har zamon dur yog'ilgandek, ko'zyosh selini oqizdilar, Demak, falak qozisi hukmi bilan lirik qahramon baxtsizlik – mangu ayriliqqa giriftor bo'ldi. G'azalda izchil ruhiy tahlil ko'zga tashlanib turadi. Mana, yuqoridagi voqea lirik qahramonni qanday kayfiyatga olib keldi:

*"Mehr din topmay nishone senda ham, gardunda ham,
Bu musibat ko'zuma yorug' jahonni tor etar"*

Baytning san'atkorona xosiyati shundaki, Navoiy "mehr" so'zining turli ma'no tovlanishlaridan ustalik bilan foydalangan. Shoir "mehr" so'zining lug'aviy va ko'chma ma'nolarini ishga solib, "iyhom" san'atini vujudga keltiradi. "Iyhom" asosida qatlam-qatlam ma'no mag'ziga ega bo'lgan misra yaratadi⁵.

Samo jismlari lingvokulturologik jihatdan til va madaniyatning milliy komponentini aks ettiradi: ular orqali xalqning qadimgi dunyoqarashi (mifologiya), islomiy tasavvurlar va zamonaviy metaforalar birlashadi. O'zbek tili kosmonimlari tilshunoslikdagi o'rni, o'zbek xalqining madaniy va ma'naviy hayoti bilan bog'liqligi bilan o'ziga xos ahamiyatga ega. Bu nomlar xalqning tarixiy xotirasini saqlab, tilning leksik-semantik tuzilishi, etimologik kelib chiqishi va stilistik imkoniyatlarini yoritadi. "Yetti qaroqchi", "Qutb yulduzi", "Temir qoziq", "Quyosh", "Oy", "Mirrix", "Shams", "Qamar", "Xurshid", "Mehr", "Utorid", "Cho'lpon", "Mushtariy" va "Tong yulduzi" kabi kosmonimlar o'zbek xalqining dunyoqarashi, ko'chmanchi hayot tarzi, dehqonchilik faoliyati va diniy e'tiqodlarini aks ettiradi⁶. Adabiy matnlardan olingan misollar bu nomlarning badiiy-estetik qiymatini va xalq hayotidagi muhim rolini isbotlaydi. Shu sababli, kosmonimlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va tarix kabi fanlar uchun ham muhim tadqiqot obekti hisoblanadi. Kosmonimlarning o'zbek madaniyatiga bog'liqligi ularning xalq xotirasidagi o'rni va ijtimoiy hayotdagi ahamiyati bilan aniqlanadi. "Cho'lpon" yulduzining chiqishi dehqonlar uchun mavsumiy ishlarning boshlanishini bildirsa, "Yetti qaroqchi" ko'chmanchilar uchun yo'nalish belgilovchi sifatida xizmat qilgan. "Qutb yulduzi" va "Temir qoziq" barqarorlik va yo'l-yo'riq ramzi sifatida xalq maqollarida va dostonlarida keng ishlatiladi. Bu nomlar xalqning ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettirish bilan birga, tilning leksik boyligini oshiradi.

Samo jismlari o'zbek tilida semantik jihatdan ko'p qirrali bo'lib, asosiy ma'nolardan (astronomik) metaforik va ramziy ma'nolarga o'tadi. Lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatadiki, kosmonimlar milliy mentalitet, folklor, adabiyot va kundalik nutqda faol ishtirok etib, til-madaniyat-etnos uchligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Primov A.I. O'zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari: f.f.n. dis. avtoref. Toshkent,

⁵ Ahmedov A. Navoiy poetikasida ramz va timsollar. —Toshkent, 2001.

⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2-tomlar. Moskva: Rus tili, 1981.

2009.

2. Usmonova Sh. Basics of comparative study of cosmonims (Sun, Moon ...) in Uzbek and English languages // British Journal of Global Ecology and Sustainable Development. – 2022. – Vol. 2.
3. Eshonqulov H. Alisher Navoiy she'riyatida samoviy timsollar. – Toshkent, 2000-yillar dissertatsiyasi.
4. Yunusova Z. O'zbek tilidagi leksik mikrosistemalar (Saturn va boshqalar misolida).
5. O'zbek tilining izohli lug'ati (6 jildlik). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2023.
6. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent: "Noshir", 2019.

